

Компенсація моральної шкоди у справах на повагу до свого житла: практика України та ЄСПЛ

Стефанчук Микола Олексійович¹, Музика-Стефанчук Оксана Анатоліївна²

Опубліковано	Секція	УДК
27.06.2024	Право	347.51

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12567902>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. У статті досліджено питання відшкодування моральної шкоди у світлі практики України та ЄСПЛ. Звертається увага на те, що поняття відшкодування моральної шкоди з'явилося ще в римському праві. Проаналізовано нормативне закріплення інституту відшкодування моральної шкоди в цивільному законодавстві України та в міжнародних актах. Проаналізовано практику ЄСПЛ щодо відшкодування моральної шкоди. Зазначалося, що при визначенні моральної шкоди ЄСПЛ керується принципами справедливості, які передбачають об'єктивний розгляд того, що є справедливим і розумним у всіх обставинах справи. Наголошується, що вітчизняне цивільне законодавство при визначенні розміру моральної шкоди вказує на врахування вимог розумності та справедливості. Відзначено, що для правильного визначення розміру моральної шкоди на правовому рівні необхідно розробити критерії визначення розміру відшкодування за завдання моральної шкоди.

Ключові слова: завдання шкоди, відшкодування шкоди, компенсація шкоди, моральна шкода, сатисфакція, судова практика, ЄСПЛ, фінансові збитки, немайна шкода, відповідальність, житло, право на повагу до свого житла.

Compensation for moral damages in cases of respect for his home: the practice of Ukraine and the ECHR

Annotation. The article analyzes the issue of compensation for non-pecuniary damage in the light of the practice of Ukraine and the ECHR. The author draws attention to the fact that the concept of compensation for non-pecuniary damage appeared in Roman law. The author analyzes the statutory provisions of the institute of compensation for non-pecuniary damage in the civil legislation of Ukraine and international acts. The author analyzes the ECHR case law on compensation for non-pecuniary damage. It is noted that in determining non-pecuniary damage, the ECHR is guided by the principles of justice, which provide for an objective consideration of what is fair and reasonable in all the circumstances of the case. It is emphasized

¹ провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2983-2770>

² доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри фінансового права Навчально-наукового Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7986-7149>

that domestic civil legislation, when determining the amount of non-pecuniary damage, indicates that the requirements of reasonableness and fairness should be taken into account. It is noted that in order to correctly determine the amount of non-pecuniary damage at the legal level, it is necessary to develop criteria for determining the amount of compensation for non-pecuniary damage.

Keywords: damage, compensation for damage, moral damage, satisfaction, case law, ECHR, financial damage, non-property damage, liability, home, the right to respect for his home.

Вступ

Порушення особистих прав, нажаль, не рідкість у сучасному світі, а тому національне законодавство має забезпечувати відшкодування збитків, завданих втручанням у права. Обов'язок виплати компенсації зводиться не тільки до відшкодування матеріальної, а й моральної шкоди.

Стандарти щодо компенсації моральної шкоди закріплені в національному законодавстві, але їх практичне застосування ускладнюється відсутністю чітких критеріїв розрахунку цієї компенсації. У зв'язку з цим, необхідно вивчити практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), на яку, зокрема, спираються національні суди, розглядаючи позови про відшкодування моральної шкоди.

Результати

Метою даної статті є дослідження питання відшкодування моральної шкоди на основі практики ЄСПЛ та рішень національних судів.

Поняття шкоди і збитків сформувалися давно та походять з римського приватного права. Ще за Законами XII таблиць серед правопорушень виділялася образа (injuria). Injuria – трактувалась як особиста образа, псування чужих матеріальних і особистих цінностей, тобто це були будь-які умисні дії, спрямовані проти особи. Заподіяння шкоди могло здійснюватися за допомогою фізичних дій, словесних дій або жестів, але в будь-якому випадку порушувало гідність особи. У поняття injuria претор включав моральну шкоду честі чи гідності особи, яка поступово стала основним змістом цього делікту. Відповідальністю був штраф, який був фіксований для кожного виду образи [1]. Тобто різноманітні образи з давніх-давен давали потерпілому право вимагати грошової компенсації моральної шкоди на свою користь.

Варто відзначити, що право на відшкодування моральної шкоди сьогодні є одним із найважливіших способів захисту немайнових прав. Відповідно до ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. ЦК України містить окрему статтю, яка присвячена відшкодуванню моральної шкоди. Так ст. 23 проголошує, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав [2].

У ч. 2 ст. 23 ЦКУ вказано у чому може полягати моральна шкода: у фізичному болі і стражданнях, яких особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у разі заподіяння душевних страждань внаслідок протиправної поведінки щодо особи, членів її сім'ї чи близьких родичів, або внаслідок знищення чи пошкодження майна особи; у приниженні честі та гідності будь-якої особи або ділової репутації будь-якої фізичної чи юридичної особи [2].

Варто зазначити, що наведені у ч.2 ст. 23 прояви моральної шкоди не є вичерпними, а лише найбільш поширеними варіантами.

Як правило компенсація моральної шкоди відбувається у декількох варіантах: грошовими коштами, майном або в інший спосіб. Наприклад, немайновий варіант відшкодування моральної шкоди може полягати у привселюдному вибаченні, чи

публікації спростування недостовірної інформації, чи у будь-якій іншій формі відновлення морального стану особи.

Якщо говорити про грошову компенсацію, то розмір компенсації визначається судом залежно від характеру вчиненого правопорушення, фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей особи чи втрати можливості їх реалізувати, а також від ступеня вини особи та з урахуванням інших обставин. При визначенні розміру компенсації обов'язково враховуються вимоги розумності та справедливості [2].

Як вбачається з ст. 23 ЦК України конкретного визначення поняття моральної шкоди немає, натомість судова практика дала таке визначення моральної шкоди – це втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [3].

Варто наголосити, що питання визначення моральної шкоди регулюється низкою міжнародних актів.

Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), прийнята відповідно до Загальної декларації прав людини, встановила судовий механізм для захисту політичних, економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини, визнаних міжнародним правом у державах-членах Ради Європи [4]. Метою Конвенції є гарантування певної кількості основних прав та індивідуальних свобод у державах, які її ратифікували. Вона була прийнята Радою Європи в 1950 році і набула чинності в 1953 році після ратифікації десятима державами. Сьогодні її ратифікували 46 держав-членів.

Слід одразу відзначити, що держави зобов'язуються забезпечувати права людини не лише своїм громадянам, а й усім людям, які проживають у країні. Стаття 19 Конвенції передбачає, що з метою забезпечення дотримання зобов'язань, які випливають з цієї Конвенції та протоколів до неї, засновується Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ або Суд)[4].

ЄСПЛ має свою власну особливу юрисдикцію, що поширюється на держави-члени Ради Європи, які ратифікувала Конвенцію та Додаткові протоколи до неї і застосовується в тому випадку, коли така держава не дотримується прав і свобод, закріплених у Конвенції. Проте він застосовується лише як крайній захід впливу, коли вичерпано усі національні засоби правового захисту.

Україна зі вступом до Ради Європи у 1995 році підписала Конвенцію, що дозволило нашій державі визнати обов'язковою юрисдикцію ЄСПЛ. Згодом у 2006 році було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» де у ст. 17 зазначено, що суди застосовують у розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [5].

До ЄСПЛ можуть звернутися фізичні, юридичні особи, неурядові організації або група осіб, які вважають себе жертвами порушень прав. Конвенція також передбачає можливість подання міжурядових заяв однією державою проти іншої держави.

Суд приймає рішення про відшкодування моральної шкоди відповідно до ст. 41 Конвенції, яка передбачає право на справедливую сатисфакцію. Відповідно до зазначеної статті, якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї, а внутрішнє законодавство відповідної держави визначає лише часткову компенсацію, то Суд, у разі необхідності, надає справедливую сатисфакцію потерпілій стороні [4].

Слід підкреслити, що хоча у більшості випадків ЄСПЛ визначає відшкодування моральної шкоди, розмір відшкодування завжди різний, оскільки, як у національному законодавстві, так і в нормах міжнародного права не встановлено критеріїв для її визначення. У такому випадку розмір відшкодування моральної шкоди залежить від обставин справи, глибини психологічних страждань, погіршення стану здоров'я

потерпілого та багатьох інших чинників. Крім того, розмір компенсації залежить від практики ЄСПЛ, встановленої на момент прийняття рішення.

Аналізуючи практику ЄСПЛ та України щодо відшкодування моральної шкоди доречно було б взяти за основу порушення ст. 8 Конвенції в якій вказано, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла. Як приклад варто розглянути декілька справ, які розглядав ЄСПЛ.

У справі «Дубецька та інші проти України» – суд визнав порушення ст. 8 Конвенції з зобов'язанням виплатити в повному обсязі ті суми відшкодування моральної шкоди, яких вимагали заявники [6]. За обставинами справи заявники десятиліттями проживали у санітарно-захисній зоні гірничодобувного підприємства. Будинки заявників розташовані недалеко від двох промислових підприємств, які завдають шкоду навколишньому середовищу, здоров'ю та житлу заявників, через що неодноразово надсилались скарги до органів державної влади. У відповідь на скарги державні органи неодноразово приймали рішення про виселення заявників із забрудненої території, але такі рішення не виконувались. Водночас заявники не могли переїхати без підтримки держави, оскільки через промислове забруднення їхнього села не було попиту на нерухомість.

Позиція ЄСПЛ зводилась до того, що сукупність факторів ставить питання про відповідальність держави за ст. 8 Конвенції, через неспроможність вжити заходів для переселення заявників або іншим чином вирішити їхню ситуацію. Встановлено, що робота підприємств спричинила проблеми для заявників через забруднення води, повітря та ґрунту та пошкодження їхніх будинків через просідання. Суд дійшов висновку, що, беручи до уваги всі фактори, власну оцінку та виходячи з принципів справедливості, відповідно до ст. 41 Конвенції, Україна зобов'язана сплатити солідарно 32 000 євро моральної компенсації першим п'ятьом заявникам і сплатити іншим солідарно 33 000 євро моральної компенсації. Таке рішення мотивоване тим, що довготривалі наслідки промислового забруднення спричинили заявникам значні незручності, психологічне виснаження, фізичні страждання та розчарування у реакції влади на їхні проблеми [6].

У іншій справі «Дземюк проти України» заявник стверджував про порушення ст. 8 Конвенції та вимагав 1 000 000 грн (163 125 євро) як компенсацію за моральну шкоду. Зокрема, він стверджував, що розташування кладовища, за 40 м від його будинку, призвело до забруднення джерела водопостачання, що завадило йому нормально користуватися своїм помешканням, зокрема ґрунтом та негативно вплинули на фізичний та психологічний стан його родини [7].

Рішення національного суду про закриття кладовища через порушення екологічних та санітарних норм не було виконано, у зв'язку з чим скажник наполягав на своїх скаргах, стверджуючи, що тривале використання кладовища призвело до того, що його будинок став практично непридатним для проживання, а земельна ділянка – непридатною для використання.

Розглядаючи справу, ЄСПЛ підтвердив, що розташування та використання кладовища є неправомірними через порушення природоохоронних норм, крім того не було виконано рішення національного суду та не вжито заходів щодо усунення загрози здоров'ю та довкіллю. Таким чином, ЄСПЛ визнав, що заявник зазнав моральної шкоди та керуючись принципом справедливості суд присудив заявнику 6 000 євро відшкодування моральної шкоди замість 1 000 000 гривень (163 125 євро), які заявник вимагав [7].

Як приклад, варто навести ще одну справу «Джакомеллі проти Італії» де ЄСПЛ визнав порушення права на повагу до приватного та сімейного життя та присудив 12 000 євро компенсації за моральну шкоду [8]. Згідно з обставинами справи, заявниця

переїхала до свого будинку в 1950 році, а в 1982 році на відстані 30 метрів почав працювати завод з переробки небезпечних відходів, деякі з яких класифікуються як небезпечні. Заявниця декілька разів зверталася до суду, вимагаючи скасування рішення про надання ліцензії на сміттєпереробну діяльність, які не дали результату.

Досліджуючи всі обставини справи ЄСПЛ дійшов висновку, що держава не змогла досягти балансу між громадськими інтересами в тому, щоб зберегти функціонування заводу з переробки небезпечних відходів, а також інтересу заявниці в ефективному здійсненні її права на повагу до житла, приватного та сімейного життя.

ЄСПЛ визначив 12 000 євро як компенсацію моральної шкоди та 8 598 євро на відшкодування судових витрат. Натомість заявниця вимагала суму в розмірі 1 500 000 євро (євро) як відшкодування матеріальної шкоди та вимагала подібного відшкодування моральної шкоди. Суд обґрунтував своє рішення тим, що таке порушення Конвенції фактично завдало моральної шкоди заявниці, оскільки вона була стурбована ситуацією, яка тривала роками і не могла бути вирішена за допомогою національних судів, зазначив, що така шкода не може бути точно розрахована, але керуючись засадами справедливості, Суд присудив заявниці суму в 12 000 євро моральної компенсації [8].

Аналізуючи наведені вище справи, можна зазначити, що ЄСПЛ при визначенні моральної шкоди керується засадами справедливості, що передбачає об'єктивне дослідження того, що є справедливим і розумним за всіма обставинами справи. ЄСПЛ присуджує компенсацію, яка вважається доцільною за певних обставин, беручи до уваги особливості кожної окремої справи, при цьому чітка схема розрахунків досі не вироблена. Суд може вирішити, що в деяких випадках виправдано присудити меншу компенсацію, ніж вимагається, або не присудити взагалі.

Як правило, суд не виходить за межі вимоги заявника, наприклад, у справі «Дубецька та інші проти України» ЄСПЛ зобов'язав виплатити в повному обсязі суми відшкодування моральної шкоди, які вони вимагали. Проте слід зазначити, що суд часто не задовольняє всі вимоги: наприклад, у справі «Дземюк проти України» заявник вимагав 1 000 000 грн (163 125 євро) компенсації моральної шкоди, а суд присудив лише 6000 євро. Така ж ситуація прослідковується у справі «Джакомеллі проти Італії», де заявник вимагав суму в 1 500 000 євро (євро) компенсації матеріальної шкоди та вимагав аналогічну компенсацію за моральну шкоду, натомість суд призначив 12 000 євро як компенсацію моральної шкоди.

Слід зазначити, що моральна шкода є більш типовою шкодою, спричиненою порушенням прав людини, оскільки передбачає психологічні страждання, тривогу та душевний і фізичний біль.

Практика ЄСПЛ у питанні відшкодування моральної шкоди свідчить про те, що оцінка такої шкоди за своєю природою є складним процесом та впливає з обставин кожної конкретної справи. Для українських судів показовою є практика ЄСПЛ.

У Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13 грудня 2023 року у справі № 279/1856/22 при вирішенні справи суд посилався на рішення ЄСПЛ по справі «Дземюк проти України» та «Дубецька та інші проти України» [9]. Відповідно до обставин справи, у 2022 році позивачка звернулася до суду з позовом, у якому просила стягнути на її користь з кожного з відповідачів по 50 000,00 грн на відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням її права на безпечне для життя й здоров'я довкілля, на безпечні й здорові умови проживання.

В обґрунтування позовних вимог було зазначено, що протягом усього періоду з моменту створення приватного акціонерного товариства «Коростенський завод МДФ» та товариства з обмеженою відповідальністю «Українська холдингова лісопильна

компанія» вказані суб'єкти господарювання грубо порушували право її сім'ї на безпечне для життя та здоров'я навколишнє середовище, на безпечні та здорові умови життя. Під час проведення планових та позапланових перевірок виявлено постійні порушення екологічних нормативів, що підтверджується відповідними доказами. Позивачка зазначила, що, незважаючи на неодноразові звернення до відповідачів щодо усунення порушень, досудове врегулювання не дало жодних результатів.

Коростенський міськрайонний суд Житомирської області своїм рішенням позов задовольнив частково та стягнув з вказаних суб'єктів господарювання на користь позивачки по 20 000,00 грн на відшкодування моральної шкоди.

В апеляційному суді рішення міськрайонного суду було залишено без змін. У касаційних скаргах суб'єкти господарювання вимагали скасувати рішення міськрайонного суду та вирок апеляційного суду в частині стягнення коштів на відшкодування моральної шкоди. Проте Верховний суд, прийняв рішення і визначив суму компенсації опираючись на практику ЄСПЛ

Посилаючись на справу «Дземюк проти України» було акцентовано, що ЄСПЛ визнає, що втручання, на яке скаржитесь заявник, повинне мати безпосередній вплив на його житло, приватне життя чи сім'ю, щоб порушити питання за ст. 8 Конвенції і має досягти певного мінімального рівня. Посилаючись на справу «Дубецька та інші проти Україна» було акцентовано на позицію ЄСПЛ, що забруднення навколишнього середовища є одним із факторів, які впливають на стан здоров'я заявників і, отже, на їх здатність використовувати житло та вести приватне та сімейне життя.

Верховний суд підтвердив, що забруднення навколишнього середовища спричиненого підприємствами є чинником, що впливає як на стан здоров'я, так і на здатність використовувати власне житло. Проте визначення рівня моральної шкоди відбувається у кожному конкретному випадку в залежності від глибини фізичних і душевних страждань окремої особи. З урахуванням наведеного, завдану позивачу моральну шкоду оцінено в сумі по 20 000 гривень з кожного з відповідачів, що визнається розумною та справедливою сатисфакцією [9].

Висновки

Проаналізувавши питання компенсації моральної шкоди за практикою України та ЄСПЛ констатуємо наступне. Проблема відшкодування моральної шкоди є надзвичайно актуальною та важливою.

Практика ЄСПЛ щодо компенсації моральної шкоди є важливою частиною захисту прав громадян, оскільки суд має значні повноваження щодо забезпечення справедливості та відшкодування за порушення прав, закріплених у Конвенції.

ЄСПЛ ілюструє різноманітність підходів до визначення сум відшкодування та враховує конкретні ситуації, де були встановлені порушення прав людини. У випадках, коли встановлено, що грошова компенсація є необхідною, ЄСПЛ робить справедливу оцінку, беручи до уваги всі обставини справи та практику. Як правило, Суд не виходить за межі вимог, проте слід констатувати, що він часто не задовольняє вимоги повністю.

Слід зазначити, що прецеденти, створені ЄСПЛ щодо відшкодування моральної шкоди, мають велике значення для розвитку національного правосуддя у цій сфері. Проте відсутність чітких критеріїв визначення моральної шкоди як у національному законодавстві, так і в нормах міжнародного права створює певні незручності.

При визначенні розміру моральної шкоди вітчизняне цивільне законодавство вказує на врахування вимог розумності та справедливості. Зокрема, такі принципи, як справедливість, також передбачені в нормах Конвенції, які стосуються справедливої сатисфакції. Однак реалізація вказаного принципу є непростю справою, оскільки

психологічні страждання у кожної особи проявляються у різній формі та мають різні наслідки, що вимагає детальної оцінки всіх обставин справи.

У зв'язку з цим встановлено, що для правильного визначення розміру моральної шкоди потрібно розробити відповідні критерії. Пропонується основними критеріями для визначення розміру відшкодування моральної шкоди визначити наступні: ступінь вини; тривалість та інтенсивність фізичного та душевного страждання; вплив і значення фізичних і психічних страждань на життя потерпілої сторони; фінансовий стан відповідального суб'єкта; інші обставини справи.

Список використаних джерел

1. Ваганова І. М. Зобов'язання, що виникають із деліктів у Римському праві. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 3 (21). С. 510-521.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/>
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, зі змінами і доповненнями, внесеними протоколами № 11 і № 14 до Конвенції. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
6. Справа «Дубецька та інші проти України» (Заява № 30499/03): рішення Європейського суду з прав людини від 10 лютого 2011 року. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text
7. Справа «Дземюк проти України» (Заява № 42488/02): рішення Європейського суду з прав людини від 04 вересня 2014 року. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a51
8. Справа «Джакомеллі проти Італії» («Giacomelli v. Italy») № 59909/00 від 02.11.2006 р. Hudoc URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-126090%22%5D%7D>
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13 грудня 2023 року у справі № 279/1856/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115751910>